

Ədalət TAHİRZADƏ
Orxan CƏBRAYIL

QURTULUŞ SAVAŞININ
AZƏRBAYCANLI ZABİTLƏRİ

ÇAPAR
Bakı – 2022

Naşir:
“Çapar” yayınları

Redaktor:
Dilqəm ƏHMƏD

Texniki redaktor:
Yusif İLHAMOĞLU

Dizayn:
Xəyal DANYAL

Ədalət TAHİRZADƏ, Orxan CƏBRAYIL.
“Qurtuluş Savaşıının azərbaycanlı zabitləri”.
Bakı: “Çapar” yayınları, 2022, 146 səh.

Kitabda professor Ədalət Tahirzadənin və Orxan Cəbrayılın Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasında əsas mərhələ sayılan Qurtuluş Savaşıının azərbaycanlı zabitləri haqqında araşdırma yazıları toplanıb. 5-49-cu səhifələrdə verilən yazılar Ə.Tahirzadəyə, 50-136-cı səhifələrdə verilən yazılar O.Cəbrayıla aiddir.

ISBN: 978-9952-5513-4-1

"Çapar" yayınları 25

© Ə.Tahirzadə, O.Cəbrayıl

© “Çapar” yayınları 2022

*Türk və dünya lideri
Qazi Mustafa Kamal Atatürkün öndərliyində
Türk millətinin 30 Avqust 1922-ci il Zəfərinin
100-cü ildönümünə ithaf olunur.*

ŞƏKİLİLƏR OSMANLI SARAYINDA VƏ TÜRKİYƏ ORDUSUNDA

Bu yazıda Azərbaycanın Şəki şəhərindən Osmanlı torpaqlarına gedərək “Yıldız” sarayında özünə yüksək mövqə qazanmış qürəna Məhəmmədəmin Dargazadə, onun kiçik qardaşı, general-mayor Həsən Behcət paşa və çar zülmündən qurtularaq ailəsiylə birlikdə Bursanı özünə ikinci vətən seçmiş ipək taciri **Hacı İlyas Sarıkərimlinin** general oğulları **Məhəmməd (Məhəmmədnuru / Mehmet Nuri Bərköz)** və **Mahmud (Mahmud Bərköz) paşalar** haqqında söz açacağıq.

Öncə bildirək ki, adı dünyadakı 78 tarixi şəhər siyahısında bulunan Şəki Azərbaycanın, tarixi 2.500 ili aşan ən əski şəhərlərindən, ən önəmli mədəniyyət, sənaye və ticarət mərkəzlərindəndir. Şəkililər hər zaman azad yaşamağı sevmiş, onlara ağılıq etmək istəyən ərəblərlə də, Əmir Teymurla da, Səfəvilərlə də, Nadir şahla da, çar ordusuyla da, kommunist rejimiylə də qanlı savaşlara girmiş, özgürlüklərini hər zaman hər şeydən üstün tutmuşlar. Bu gün Şəki, ərazisi 2.432,8 kv. km, əhalisi 165,9 min kişi olan (2006) rayonun mərkəzidir.

Mövzuya keçməzdən qabaq iki önəmli məsələyə toxunmağı gərəkli sayırıq.

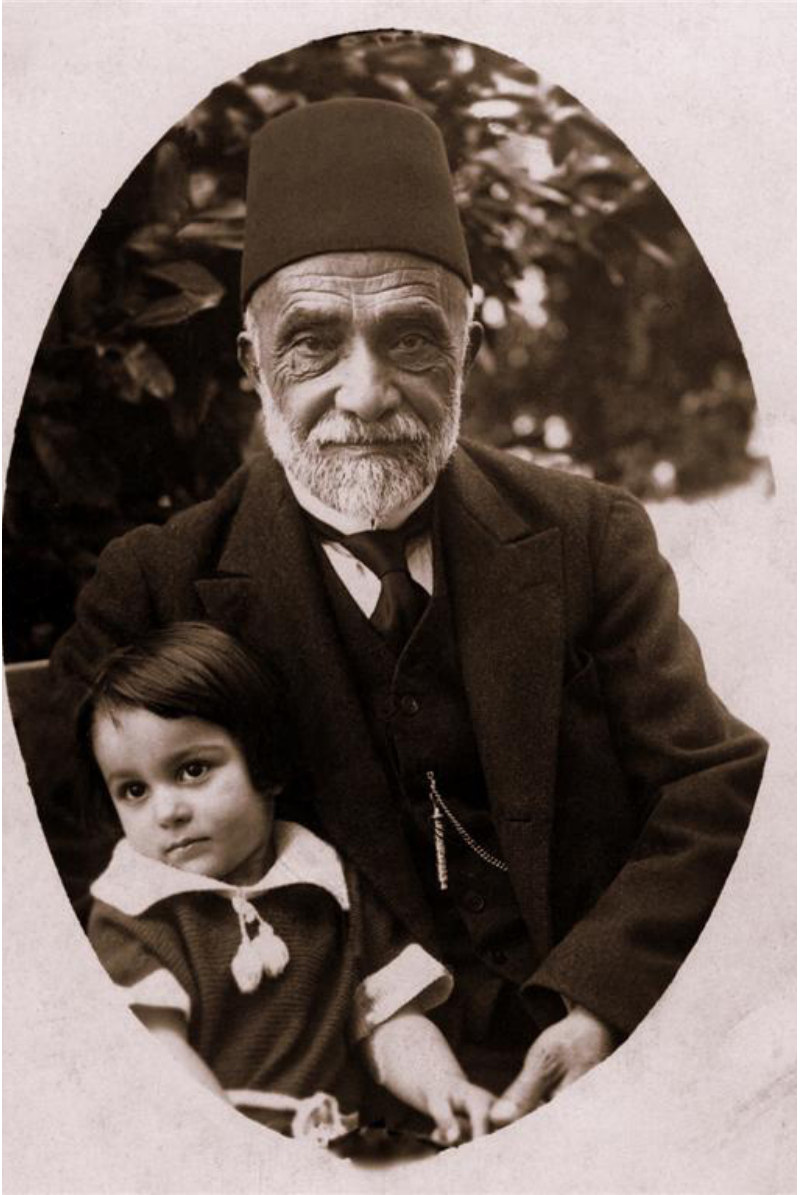
Birincisi, bu kişilərin yaşamını əks etdirən bəlgələrin çoxunda onların *Dağıstan*’ın Şəki, yaxud *Nuxa / Noxu* şəhərində doğulduğu yazılır. Bu sözlər isə Türkiyə oxucusunu çaşdırır. Burada da iki mövzuda anlaşılmazlıq mövcuddur. Bilməliyik ki, çar dönəmində “Azərbaycan” adlı bir dövlət, ölkə yoxdu – bütün imperatorluq “Rusiya” adı daşıyırdı. Ancaq Şəki dağlıq bir bölgədə yerləşdiyinə görə oralılar özünü Osmanlıda “Dağıstanlı” kimi tanıtmışlar, halbuki Dağıstanla

Azərbaycan arasında keçilməz Qafqaz dağları vardır və bugünün özündə də Şəkidən Dağıstana keçmək mümkün deyildir. Başqa bir mövzu da Şəki – Nuxa / Noxu adı ilə bağlıdır. Rusiya Quzey Azərbaycan torpaqlarını işğal etdikdən az sonra Şəki xanlığını ləğv etdi və onun bir neçə min illik şərəfli adını da yaddaşlardan silmək üçün dəyişdirərək Nuxa / Noxu etdi (1840)¹, Sovet dönəmində də bu ad təqribən 50 il yaşadıldı və “Şəki” adı yalnız 1968-ci ildə (!) yenidən qaytarıldı.

İkincisi, doğrudur, bu kişilərin hər biri haqqında Azərbaycanda və Türkiyədə az-çox yazılıb, onların yaşamı topluma tanınılıb. Ancaq öncəki qaynaqlardan da yararlanmaqla yeni bilgi və bəlgələri ortaya qoymağa cəhd etdik.

Bizi adı keçən kişilər haqqında araşdırmalar aparmağa ruhlandırmiş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Şəki Regional Elmi Mərkəzinin direktoru Prof. Dr. Zəkəriyyə Əlizadəyə, bu məqaləni yazmağa təşviq etmiş dəyərli dostumuz Ömər Özcan, mövzu ilə bağlı qaynaqları taparaq Türkiyədən yollamış dəyərli jurnalist dostumuz Mina Tansələ, bir çox yeni bilgi, bəlgə və fotoları lütfkarlıqla bizə göndərmiş olan korgeneral (general-polkovnik) Məhəmməd nuru Bərköz paşanın oğlu Prof. Dr. Sina Bərközə minnətdarlıq bildirməyi özümüzə vicdan borcu sayırıq.

¹ Nuxa / Noxu Şəki şəhərinin yaxınlığındakı bir əski kəndin adı idi. O kənd indi Şəki şəhərinə qovuşub.

Məhəmmədəmin bəy və nəvəsi Ayşə Muhibbə Darğa.
1924-cü il

1. QÜRƏNA MƏHƏMMƏDƏMİN HACI ƏBDÜRRƏHİM ƏFƏNDİ OĞLU DARĞAZADƏ

(h. 1271 / m. 1854, Şəki – 25 sentyabr 1925, İstanbul)

Məhəmmədəmin bəyin həyatını incəliklə araşdırmış üç önəmli qaynaq mövcuddur. Prof. Dr. Əli Birincinin “Asya-yi-Vüstə səyyahı qürəna Məhəmmədəmin bəyin hekayəsi” adlı məqaləsi M.Darğazadənin həyatını arxiv bəlgələrinə dayalı incələyən indiyədək yazılmış ən ciddi elmi tərcümeyi-haldır. Yazar Osmanlı dönəminin mövzu ilə bağlı bütün arxiv materiallarını gözdən keçirib və Məhəmmədəmin bəyin ailəsi, doğumu, evliliyi və ölümü, təhsil və iş həyatı, şəxsiyyəti, əsərləri haqqında ilk dəfə ətraflı bilgi verib.

M.Darğazadənin “Səyahətnamə”sini 2007-ci ildə mükəmməl bir biçimdə yayınlamış olan nəvəsi Prof. Dr. Mühibbə Darğanın kitaba yazdığı “Babam mabeynçi Darğazadə Məhəmmədəmin bəy (Sultan II Əbdülhəmidin qarınlarından)” adlı ön sözdə də bəlgələrə düşməyən bir çox dəyərli bilgiler verilib. Ayrıca M.Darğazadənin qızı Xeyriyyə Kərimzadənin, adı keçən kitabın baş tərəfində yer alan “Məhəmmədəmin bəyin həyatı” başlıqlı tərcümeyi-halı da ailə arxivi bəlgələrinə və Məhəmmədəmin bəyin ailə üzvlərinin güvənilən xatirələrinə dayanaraq qələmə alındığı üçün olduqca önəmlidir.

Mövzuya keçməzdən öncə M.Darğazadə ilə bağlı iki düşüncə üzərində durmaq istəyirəm.

Birincisi, nəticəsi Murad Darğanın özkeçmişini əks etdirən bir saytda bunlar yazılıb: “Murad Darğanın ata tərəfi əslən Qaraqalpaq türklərindən olub, Özbəkistanın Xivə xanlığında darğa ikən köç edərək Azərbaycan Dağıstan Şəkiyə yerləşmiş, sonra da İstanbula gəlmişlər”². Düzdür, qızı Xeyriyyə xanım və

² Cümlə originalda yanlışdır.

nəvəsi Mühibbə xanım bununla bağlı bir söz deməmişlərsə də özü “Səyahətnamə”də Xivə xanı Məhəmmədrəhim xanla görüşü təsvir edərkən belə yazır: “Bəndəniz zatən **o tərəflər** əhalisindən bir adamın oğlu olub **oralarca** pədərimin şöhrəti məni dəxi hüsni-surətlə tövsiyə etdirmiş olduğu kimi...”. Yaxud “... Çəğatay lisanını isə Xivəlilər qədər gözəl söyləməkdə bulunmuş olduğumdan yerlidən heç bir fərqləndim”.

İkincisi Məhəmmədəmin bəyin Sultan II Əbdülhəmid xanın *Başmabeynçisi* olması və Əbdülhəmid xan tərəfindən ona paşalıq verilməsi haqqında iddiadır. Azərbaycan oxucusu üçün xatırladaq ki, Osmanlı sarayında *mabeynçi* padşahı qoruyan, xalqla Babi-Ali (hökumət, sədrəzəmlik) arasında əlaqə yaradan, padşahın dışarı ilə işlərinə baxan və diləkləri onun özünə çatdıran, saraya gələn ziyarətçilərin ziyarətlərini düzənləyən, saray protokolunu gerçəkləşdirən saray məmuru. (*Mabeynçi* əvəzinə, “yaxın” anlamındakı “qürəna” sözü də işlədilib). Əbdülhəmid xan dönəmində dövlətin idarəsi Babi-Alidən çox, saraydan yürüdüldüyü üçün Mabeyn dairəsi 1876–1908-ci illər arasında dövlətin ən güclü qurumuydu. Mabeyn dairəsi genişləndikcə mabeynçilərin sayı da artıb. Mabeynçilərin ən yüksək yöneticisinə *Başmabeynçi* (*Sər-qürəna*) deyilir, onun yardımçısı isə İkinci mabeynçi adlanırdı.

Osmanlının bütün Başmabeynçilərini müəyyənləşdirmiş Prof. Dr. Yılmaz Öztunanın, doğruluğu şübhə doğurmayan siyahısında Başmabeynçi Əmin əfəndi var, ancaq onun Başmabeynçiliyi 1844–1846-cı illərdə olub. Həmin siyahıda *bala* rütbəli Məhəmmədəmin bəyin adı isə Başmabeynçi Hacı Əli paşanın dönəmində (1894–1908) yalnızca *mabeynçi* olaraq keçir. Tarixlərdən də görüldüyü kimi, bu iki Əmin bəyi heç cür qarışdırmaq olmaz.

Paşalıq məsələsinə gəlincə, Prof. Dr. Əli Birincinin incələdiyi sicillərdə də Əmin bəyin son rütbəsi “bala” olaraq göstərilib. Prof. Dr. Yılmaz Öztuna yazır: “Bala, vəzir’dən bir pillə aşağı mülki rütbədir. Birinci fəriq isə bugünkü orgeneral’dır.

Bu iki rütbə mülki və hərbi rütbələr olaraq bir-birinə təndir... Bu rütbə sahibləri də Avropa protokolunda ekselans'dır, klassik dövəmdə olsun bu pillənin Avropanın markiz (fr. *marquis*) soyluluq dərəcəsinə qarşılıq olduğu söylənə bilir. Birinci fəriq daim "paşa"dır. "Bala" isə mənşəyindəki ünvanə görə ya əfəndi, ya bəy'dir... Balalara əsla paşa deyilməz".

Ömrünün 30 ildən çoxunu Osmanlı imperatorluğuna xidmətdə keçirmiş Məhəmmədəmin bəy Darğazadə hicri tarixlə 1271-ci (miladi 1854) ildə Azərbaycanın Şəki şəhərində **Hacı Əbdürrəhim əfəndi Darğa Əhməd oğlu ilə Dostu xanımın** ailəsində dünyaya göz açıb. İlkən adı "Məhəmmədəli" olub, Osmanlı sarayında xidmətə başlarkən ona "Məhəmmədəmin bəy" deyilib (bu ad bir çox qaynaqlarda "Əmin bəy" kimi də işlədilib). Soyadı babası **Darğa Əhmədin** adından götürülüb. Məhəmmədəmin əfəndinin "Səyahətnaməsi"nin "Üsuli-hökumət" bölümündə "darğa" sözünün Xivədə "xanın lətifəçisi" anlamında işlədildiği göstərilisə də monqol köklü bu rütbə Azərbaycan türkçəsində "şəhər, qəza, mahal, ya vilayət hakimi" anlamı da verməkdədir.

Babası – zamanının böyük ipək, barama tacirlərindən olan Hacı Əbdürrəhim əfəndi Hindistan, İtaliya (Milan) və Fransa (Marsel) arasında ticari ilisğilər qurubmuş. O, "məhəlli ibtidai məktəbdə müqəddəmati-ülum etmiş" olan 9 yaşlı oğlu Məhəmmədəlini də 1863-cü ildə yanına alıb Marselə aparıb, onu orada əmisi oğlu Səlim əfəndiyə, *Madam Andree'yə* və Fransız Liseyi müdirinə əmanət edərək Şəkiyə dönüb. Yalnız 6 ildən sonra Fransaya qayıdan atası bu qədər müddət ailəsindən xəbərsiz yaşamış 15 yaşlı Məhəmmədəlini yanına alaraq Dərsədətə (İstanbula) gəlib və oğlunu dərslərin fransızca verildiği *Məktəbi-Sultaniyyə'yə* verib. 2 il oxuduqdan sonra bir haqsızlıq üzündən bu məktəbdən ayrılan Məhəmmədəli 1871-də *Hüquqi-Şahanə Məktəbi'ndə* oxumağa başlayıb. O, ikinci sinifdəyəkən xəstələnib. Həkimlər səyahətə çıxmasını

tövsiyə ediblər. 1877-nin aprelində o, İstanbuldan yola çıxaraq Poti'yə, oradan Tiflis və Gəncə'dən keçərək doğma yurdu Şəki'yə gedib. O sıralarda babası Hindistandaymış. Xəstəliyi burada da müalicə edilə bilmədiyi üçün həm Hindistandakı babasını axtarmaq, həm də uzunmüddətli səyahətdə bulunmaq məqsədiylə Şəkidəki ailəsindən ayrılaraq "böyük mərasimlə gedib", Bakı'ya gəlib və oradan Xəzər dənizi üzərindən keçərək Orta Asiya (Türküstan / Asiyayi-Vüstə) gəzintisinə çıxıb. Xivə, Daşkənd, Xocənd, Kaşğar, Əfqanıstan və Hindistan'ı gəzib, sonra yenidən İstanbula dönərək Hüquqi-Şahanə Məktəbində oxumağa davam edib.

Hüquq tələbəsi ikən Əhməd Midhət əfəndinin təşviqi ilə "Asiyayi-Vüstəyə Səyahət" onun "Tərcümani-həqiqət" qəzetində hissə-hissə verilib. Səyahətnamə kitab şəklində basıldıqdan sonra Sultan II Əbdülhəmidin diqqətini çəkib. Sultan onunla görüşərək söhbətləşib və "Yıldız" sarayı kitabxanasına məmur olaraq görəvləndirib (2 mart 1880). Əli Birincinin bildirdiyi kimi, "6 sentyabr 1882-də Sultanın ən yaxın və inandığı çevrəsinə, yəni qürəna arasına daxil edilən Məhəmmədəmin bəy tam iyirmi yeddi il Sultan Əbdülhəmidin yanında çətin və həssas şərtlərdə bu vəzifəsini ifaya müvəffəq oldu". Məhəmmədəmin bəyin ən son vəzifəsi 14 avqust 1908-də *qarineyi-sani şahriyari* məqamı oldu. İttihadçılar Əbdülhəmidə taxtdan endirdikdən sonra 27 aprel 1909-dan "təbəddüli-səltənət həsəbiylə" (hakimiyyət dəyişikliyi üzündən) açıqda qalıb, görəvi bitib. Sultanın ətrafında bulunmuş yüksək mövqə tutan bir çoxları ağır cəzalandırılsa da namusluluğu və düzgünlüyü ilə tanınmış, siyasi intriqalardan daim uzaq qaçmış Məhəmmədəmin bəyə kimsə toxunmadı və o, təqaüdə çıxdı. 11 il sonra, "yaxından tanıdığı və etimad etdiyi anlaşılan" Sultan Vəhidəddin onu "Xəzineyi-xasseyi-şahanə"nin ümumi müdirliyinə və eyni zamanda onun idarə heyətinin sədrliyinə təyin etdi (17 aprel 1920 – 25 fevral 1922).

Məhəmmədəmin bəy sarayda bulunduğu müddətcə də Azərbaycanla əlaqəsini kəsməyib. Azərbaycanın, o sıradan Şəkinin tanınmış kişiləri onun yanına gələrək yardımlarından faydalanıblar. Məsələn, məşhur Şəki şairi İsmayıl bəy Nakam (1841–1906) Sultan Əbdülhəmid dönəmində bir müddət İstanbulda bulunub. Məhəmmədəmin bəy İstanbulda onun şeirlər divanını nəşr etdirmək istəyib, əsəri sensor baxışından da keçirdib və kitabın basılmasına Sultandan icazə alıb. Ancaq Tahir adlı sensorun müqəddimə bölümünü və bəzi şeir parçalarını çıxarması üzündən Nakam əsərin basılmasını istəməyib. Sonralar divanın əlyazma mətni məşhur Əli Əmirinin əlinə keçib. Həmin əlyazma divanı indi Fateh “Millət” kitabxanasında 487 nömrə altında qorunur³.

Bu divanın müqəddiməsində şairin öz əliylə yazıldığı zənn edilən 26 səhifəlik bir məktub da var və bu məktub “Qürə-nayi-həzrəti-şəhriyaridən bir zata ərz və təqdim olunan istirhamnamə surətidir” cümləsi ilə başlamaqdadır. Adı keçən “qürəna”nın Məhəmmədəmin bəy olduğu şübhəsizdir.

Qaynaqlarda daha çox “Mabeynci Əmin bəy” adıyla tanınan, avropalıların “Son Excellence (ekselans) Əmin bəy” deyə xitab etdikləri Məhəmmədəmin bəy poliqlot olduğu üçün (o, türkcədən başqa ərəb, fars və fransız dillərini çox yaxşı, ingilis, alman və italyan dillərini isə orta dərəcədə bilirdi) görəvində bu üstünlük göz önünə alınmışdı. O, güclü fransızcasıyla Sultan Əbdülhəmidə romanlar tərcümə etmişdi. Sultanın qızı Ayişə Osmanoğlunun xatirələrinə dayanan araşdırıcılardan biri yazır: “Sultanın bir vərdişi də gecə yatarkən bəndələrindən birisinə başucunda pərdənin arxasından detektiv və cinayət romanları ilə səyahətnamə kitabları oxutdurmasıydı.

³ M. Ali Resulzadə. Şair İsmail Nakam. – “Azərbaycan Yurt Bilgisi”, yıl: 3, 27.4.1934, sayı 28, ss. 154–155. Məqalə yazarı Məhəmmədəli Rəsulzadə buradakı bilgilərin bir çoxunu “İstanbulda yaşayan Şəki alimlərindən Saleh bəyəfəndi”dən alıb (s. 155).

Ciddi əsərlərin, yuxusunu qaçıracığı düşüncəsiylə sanki bir layla niyyətiylə sözükeçən romanlara üstünlük verərdi. Roman oxuyan kişi padşahın uyuduğunu hiss edincə üsulluca dışarı çıxardı. [...] Ayrıca Nişan əfəndi adında biri özünə aid xüsusi dairəsində Avropa qəzetlərini oxuyar və dövləti maraqlandıran məqalə və yazıları tərcümə edərdi. Bunlar və gələn agentlik teleqraflarının tərcümələri günü-gününə padşaha ərz edilirdi. Sultan önəmli və ciddi tarix kitablarını isə gündüzləri Mabeynci Əmin bəyə oxutdururdu". Əmin bəy bəzən Osmanlı şahzadələrinə fransız dili dərsi də keçirdi.

O, "avropalı zəvata, süfəraya rəfaqət edərək (zatları, səfirləri müşayiət edərək) Sultana xüsusi tərcümanlıq etmək kimi məsuliyyətli bir vəzifə" daşıyır, Osmanlı dövlətinin özəl əcnəbi qonaqlarına mehmandarlıq edirdi. Məsələn, II Əbdülhəmidin dostu, Prussiya kralı və Almaniya imperatoru olan kayzer II Vilhelm və kraliça Auqusta-Viktoriya 2.11.1889 və 30.11.1898 tarixlərində İstanbula gəldiklərində sarayda və şəhərdə kayzerə yoldaşlıq və bələdçilik işini Sultan məhz Məhəmmədəmin bəyə tapşırıb. Onun mehmandarlığından son dərəcədə məmnun qalan II Vilhelm Əmin bəyi "Qara Qartal" şərəf ordeni ilə təltif edib.

İtaliya şahzadəsi, kral I Umbertonun oğlu vəliəhd Viktor Emmanuel və yoldaşı, Qaradağ şahzadəsi Helena 1900-də İstanbula gəldiklərində onlara mehmandarlıq etmək də Məhəmmədəmin bəyə həvalə olunmuşdu. Gənc ər-arvad bu yoldaşlıqdan çox məmnun qalmışdı. Onlar İtaliyaya dönmək üçün Mərmərə'ni aşib Çanaqqala'ya yol alarkən İtaliya kralı Umbertonun ölümü (29.7.1900) xəbəri Osmanlı sarayına yetişmiş, Sultan Əbdülhəmid: "Əmin bəy, sarayın rəsmi bir sürət qayığını hazırladıb arxalarınca gedin və İtaliya kralının vəfatını bildirib mənim təziyyələrimi ərz edin və krallıqlarını təbrik edin" deyə əmr vermişdi. Çanaqqalada onlara çatan Əmin bəy əmri yerinə yetirmiş, vəliəhdə "Majestələri" ("Zatı-aliləri") xitabıyla İtaliya kralı olduğunu ifadə etmişdi. Beləcə,

İÇİNDƏKİLƏR

Şəkililər Osmanlı sarayında və Türkiyə ordusunda	5
1. Qürəna Məhəmmədəmin Hacı Əbdürrəhman Əfəndi oğlu Darğazadə	9
2. Süvari livası (general-mayor) Həsən Hacı Əbdürrəhim Əfəndi oğlu Darğazadə (Həsən Behçət Paşa)	25
3. Korgeneral (general-polkovnik) Məhəmmədnuru Hacı İlyas oğlu Sarıkərimli (Mehmet Nuri Bərköz / Nuri Bərköz)	29
4. Orgeneral (ordu generalı) Mahmud Hacı İlyas oğlu Sarıkərimli (Mahmud Bərköz)	45
5. Firudin bəy Daryal	51
6. Baba bəy Behbud	65
7. Hüseyin xan Turqut	79
8. Məhəmməd Ağpolad	87
9. Cahangir Bərkər	103
10. Gülməmməd Qazax	113
11. Aslan Berkan	123
12. Səməd bəy Rəfibəyli	129
13. Yunis Xəzərli	133

Çapa imzalanma tarixi: 19.08.2022

Formatı: 70x100 1/8. Ofset çapı

Həcmi: 19

Sifariş: № 25